

ЎЗБЕКИСТОН RESPУБЛИКАСИ
ОЛИЙ ВА ЎРТА МАХСУС ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ

ФАРҒОНА ДАВЛАТ УНИВЕРСИТЕТИ

**FarDU.
ILMIY
XABARLAR-**

1995 йилдан нашр этилади
Йилда 6 марта чиқади

4-2019

**НАУЧНЫЙ
ВЕСТНИК.
ФерГУ**

Издаётся с 1995 года
Выходит 6 раз в год

Х.Жўраев	
“Туркистон тўплами” – Россия империясининг Туркистонга аҳолини кўчириш сиёсати тарихини ўрганишда муҳим манба	97
Ш.А.Раҳимов	
Ўзбекистонда ёшларга оид давлат сиёсати: миллий тажриба ва халқаро ташаббусларнинг объектив зарурияти	101
	ФАЛСАФА, СИЁСАТ
Қ.Назаров, Д.Норматова	
Ўзбек фалсафасининг янгиланиш зарурати масаласига доир	106
Н.О.Сафарова, И.М.Арзиматова	
Форобий ва беруний ижодида ҳамжиҳатлик ва бағрикенглик ғоялари	109
С.Чориев, Б.Иминов	
Ғарбни таназзулга ботирган ғоя	113
Г.Ж.Туленова, А.А.Мадаминов	
Сиёсий партиялар ва жамиятни демократиялаш	119
Х.О.Шайхова С.С.Хошимов	
Бугунги дунё ва унинг одамлари	122
	АДАБИЁТШУНОСЛИК
А.Ҳамдамов	
Абдулла Орипов шеърлятида миллий ҳис-туйғулар талқини	127
Н.Султонова	
Ўзбек адабиётида модификация	130
Қ.В.Юлчиев	
Учликда макон ва вақт категорияси	134
	ТИЛШУНОСЛИК
З. Алимова	
Ўзбек тилига форс-тожик тилларидан ўзлашган сўзларда маъно ва товуш ўзгариши ҳодисаси	138
И.Расулов	
Рус ва ўзбек фразеологизмларининг семантик структураси	143
Г.Умаржонова	
Замонавий немис ва ўзбек тилларида “hand” – “қўл” фразеологик бирликлар функционал мазмунининг тадқиқи масаласи	148
	ПЕДАГОГИКА, ПСИХОЛОГИЯ
Р.Джалилова	
Академик қаламтасвир тарихини ўқитишнинг методологик асослари	152
М.Каримова, Ш.Арипов	
Талабалар ўқув фаоллигини оширишнинг назарий асослари	155
И.Қирғизов, А.Нурмуҳаммаджонов	
Муסיқа маданияти дарсларида ўқувчиларнинг муסיқа тинглаш компетенциясини шакллантириш тажрибасидан	158
	ИЛМИЙ АХБОРОТ
С.ЭВАТОВ	
Тасаввуф таълимотида ваҳдат ул-вужуд назарияси	162
М.Маматов, О.Азимбеков	
Ўзбекистонда сўфейликнинг ҳозирги ҳолати	165
Ф.Дадабаева	
А. Қодирийнинг “ ўткан кунлар” асаридаги ҳаракат тасвирининг олмонча ва русча таржималардаги талқини	167
Х.Убайдуллаев	
Лингвокультурология тарихини ўрганиш хусусида	169
С.Ҳакимжонова	
Ўзбек тилида ҳолат равишларининг услубий хусусиятлари	171
Б.Алимов	
Миллий аудиовизуал тармоқларнинг мамлакат имижини ривожлантиришдаги аҳамияти	174
	БИБЛИОГРАФИЯ
Библиография	179

УДК: 8-1/-9+100.45,100.6

УЧЛИҚДА МАКОН ВА ВАҚТ КАТЕГОРИЯСИ
КАТЕГОРИЯ ПРОСТРАНСТВА И ВРЕМЕНИ В ТРЕХСТИШИИ
THE CATEGORY OF SPACE AND TIME OF TRIPLITS

Қ.В.Юлчиев

Аннотация

Мақолада учлик жанрида бадиий макон ва вақтнинг ритмик-интонацион бирликлар негиздаги муносабати тадқиқ этилган. Бу эса шеърнинг мазмун ва шакл бирлигига ижобий таъсир этгани Анвар Обиджон учликлари ёрдамида очиб берилган.

Аннотация

В статье исследуются отношения художественного пространства и времени на основе ритмико-интонационной единицы жанра трехстишия, что положительно влияет на форменно-содержательные соотношения трехстиший. Это доказано на примере трехстиший Анвара Абиджана.

Annotation

The article deals with the relationship between an art space and time based on rhythmic-intonational units in the poetry. The positive effect on the content and form of the poem by means of the triunity triangle revealed in the triplits of Anwar Abidjon.

Таянч сўз ва иборалар: учлик, вазн, туроқ, макон, вақт, категория, шакл ва мазмун, кичик лирик жанр, ритмик-интонацион бирлик.

Ключевые слова и выражения: трехстишие, метрика, стопа, пространство, время, категория, форма и содержание, малый лирический жанр, ритмико-интонационная единица.

Keywords and expressions: tercets, scansion, locotion, space, time, category, form and content, minor lyrical genre, rhythmic-intonational unit.

Шеъринг нутқда макон ва, айниқса, вақт категорияси яхшироқ намоён бўлади. “Шеъринг нутқдаги ўзига хос интонация, мусикийлик муайян вақт давомида такрорланувчи ритмик бўлақлар ва уларни таъкидловчи ритмик воситалар, ўзига хос фонетик ташкилланиш, турли-туман синтактик усуллар ёрдамида вужудга келади. Лирик асардаги кайфиятнинг ҳосил қилиниши, кечинманинг ўқувчига “юктирилиши”да унинг ритмик-интонацион томони муҳим аҳамият касб этади. Шеърнинг ритмик-интонацион хусусиятлари унинг мазмуни билан белгиланади, мазмун билан уйғунлик касб этади” [1.312]. Мазкур мулоҳазада муаллиф шеър мазмунини бирламчи, деб кўрсатар экан, мазмун-вақт-ритм-интонация деган мазмуний формулага урғу беради. Чунки ҳар қандай асар мазмунидаги мавзу, ғоя, муаммо, кечинма маълум вақт ёрдамида, аниқ ритмик бўлақлар орқали, маълум оҳангда ифодаланади. Демак, кичик лирик шеър асосида ҳам, бошқа унсурлар ва категорияларни чекламаган ҳолда таъкидлаймизки, макон ва вақт категорияси етакчи мавқега эга бўлади. Масалан, Анвар Обиджоннинг қуйидаги учликларида бу ҳолни кузатиш мумкин:

Тугагунча қаҳратон
Амал-тақал сақлаб жон.

Қуёш юрар таътилда [2,91].

Мазкур уччаноқ 4+3 тарзда туроқланиб, жами 7 бўғинли бармоқ вазнида ёзилган. Ҳар уч мисрадаги туроқларнинг ўзаро такрорланиши, биринчи сўздаги г, кейинги сўздаги қ-ҳ, кейинги мисрадаги л, қ товушларининг такрори ва қаҳратон-жон сўзларининг вертикал, амал-тақал жуфт сўзидаги горизонтал қофия шеърнинг ритмик-интонацион хусусиятини кучайтириб беради. Бу эса шеър мазмуни, ироник кайфият ва рамзийликни таъминлаган. Шоир маълум вақт оралиғида ўз фикрларини баён қилар экан, биринчи галда аниқ макон, яъни табиат тасвирини берган. Бунда қаҳратон қиш ва қуёшни образга айлантирган. Лекин шеърнинг оҳангида, Қуёш образининг характеридаги баъзи хусусият (жон сақлашга уриниш, таътилга чиқиш)лар орқали шоир жамиятда иложсиз қолганда, ўзини энг адолатлиман, деб ҳисобловчилар ҳам, ўз жонини сақлаш учун реал ҳолатдан узоқлашга интилиши, жамиятдаги қаҳратон совуқ, ҳақсизлик, зулмни кўрмаслик учун узоқларга кетишини кўрсатиб ўтмоқда.

Гарчи шеърда, бир қарашда, аниқ макон ифодаланмаган бўлса-да, “Қуёш юрар” сўз бирикмаси орқали образнинг аниқ макондаги ҳаракати тушунилади. Шунингдек, шеърда “қаҳратон” (қиш совуқлари)нинг давом этиши ва у қиш фаслини англатиши

Қ.В.Юлчиев – ФарДУ, филология фанлари бўйича фалсафа доктори, докторант.

АДАБИЁТШУНОСЛИК

шеърдаги бадий вақт категориясини ифодалайди. Бу эса Қуёш образининг характерли қирраларини очиб беришга, шеър мазмунини ўқувчи онгига тезроқ сингишига ёрдам беради.

Анвар Обиджон учлик (уччанок)ларида бир қарашда вақт бирламчи экандек туюлади. Бироқ вазият сап бошқачароқ эканлигини кузатиш мумкин. Масалан,

Бир суварак эмаклаб,

ўйнашини етаклаб

Кириб келди кўрпамга [2,99].

Шеър мажоз йўлида битилган бўлиб, ундаги “суварак”, “кўрпа” сўзлари маконни билдирса, “эмаклаб”, “етаклаб”, “кириб келди” сўзлари эса ҳаракатни ифодалаб, лирик сюжетни, сюжет эса бадий вақтни англатади. Тўғри шеърнинг ритмик-интонацион бирликларнинг баъзилари, айниқса, туроқ (4+3), вазн (7 бўғинли) аввалги шеърдаги шу бирликларнинг такрори ҳисобланади. Бу Анвар Обиджон учликларининг умуми й хусусияти эканлиги аввалги тадқиқотларимизда кўрсатилган. Бироқ шеърда қофиянинг ҳам вертикал (эмаклаб-етаклаб), ҳам горизонтал (суварак эмаклаб, етаклаб) шаклларида фойдаланилганлиги шеърдаги мусиқийлик ва ҳиссий таъсирни кучайтирган. Бу ердаги кўрпа сўзи Ватан тушунчасини ҳам ифодалаётганини эътиборга олсак, шоир суварак ва унинг ўйнаши образлари орқали юртга бостириб кирган босқинчилар ҳақида сўз юритган, дейиш мумкин. Демак, шеърдаги макон ва вақт категориясини ифодалаовчи сўзлар турли аспектдан қараганда турлича мазмун касб этиши мумкин. Бироқ ҳар бир маъно қатламида, аввало, шеърнинг ритмик-интонацион бирликлари мазмундаги кечинма, ҳиссий таъсир ва оҳангдорликни етказишда етакчи ўринга эга.

Шу ўринда нима учун айнан суварак мажозий образ сифатида, кўрпа эса ватан тимсолида олинган, деган ҳақли савол туғилади.

Аслида мазкур шеърнинг ёзилиши ва унда ижтимоий муаммонинг ифодаланишига лирик субъект мавжудлиги, жамият тараққиётининг маълум вақтини кўрсатиши ана шу воқелик (ёки мавжудлик) сабаб бўлади. Муаллифнинг эътиборини тортган, бадий-эстетик қарашларини йўналтиришга асос бўлган мавжудлик ва ундаги вақт кенг

қамровли тушунча ҳисобланади. “Мавжудлик ўз-ўзидан фаҳмлаш тушунчасидир. Моҳиятга нисбатан ҳар қандай муносабат, англаш, фикр билдириш, ҳар қалай сўзловчининг ўз-ўзига муносабат мавжудликдан олинади” [3,19]. Демак, шоир аввало ўз мавжудлигини субъект сифатида англаган ва ўзи қадрият, деб билган тушунчаларни ифодалаган. Бунда ифода усули бадий-мажозий йўлда амалга ошган, холос. Бироқ лирик субъектни қуршаб олган макон ва унинг умри кечаётган бадий вақт ижривий лирика шаклида берилгани билан унда ҳақиқий шахс мавжуд. Суварак эса жирканч, ҳар қандай шароитда ҳам яшаб кета олиш салоҳиятига эга жонзот бўлиб, у шахсий дахлсиз ҳудуд, шахс эрки каби тушунчалардан мосуво ҳолда яратилган. Ана шу ҳашаротни шеърдаги шахс ва унинг ватанига нисбатан қарши қўйилиши бироз бемаънидек туюлса-да, аслида бу ерда суварак нусха одамлар ва уларнинг қилмишлари ҳақида гап борган. Демак, шоир лирик вақт ва макондан лирик субъект ватани, шахс эрки, озодлиги тушунчаларини образли ифодалаш мақсадида фойдаланган. Бундан ташқари, шеърда макон бирламчи бўлиб, ҳар қандай лирик вақт маълум маконда кечишини унутмаслик лозим. Шеърнинг ритмик-интонацион хусусияти юқоридаги мазмун, ундаги ғояларни ифодалашга мувофиқ равишда шакллантирилган.

Анвар Обиджон учликларида бадий маконнинг пейзаж усули ёрдамида ифодаси ҳам катта бадий-эстетик юк ташийди. Буни қуйидаги шеърда кузатиш мумкин:

Ёмғир тезлар ва тезлар,

Ажиб ёқимтой сўзлар

Оқиб тушар тарновдан [2,99].

Ёмғир хронотопи шеърдаги лирик композиция шаклланиши ва ритмик-интонациянинг юзага келишида асос бўлиб хизмат қилган. Бу, аввало, ёмғир хронотопининг тезлигига урғу берилиши (такрорланиши) ва кейинги қаторда унинг образга айланиб, ёқимтой сўзлайди, деган сифатида эканлигида кўринади. Биринчи икки қатор тезис бўлиб, улар остида борлиқдаги табиат ҳодисаси ва кишининг сўзлаш (демак, тафаккур қилиш, англаш) қобилияти ҳақидаги фикрлар ифодаланган. Тўғри, бу шеърда аниқ ифодаланмаган,

биноқ ёмғир суви сўзга ўхшатилад экан, демак, уни ёмғир образи тилидан тушган деган тушунчага келинади. Сўзлаш эса инсонга хос бўлиб, бу ерга гап инсон ва унинг энг ёқимли, ажиб сўзлари (маънавий бойликлари, яхши асар ва китоблар)одамлар қулоғига эмас, балки темир новга кириб, ерга оқиб тушаётгани ҳақидаги кузатишлар берилади.

Аслида ёқимтой сўзлар умуминсоний гоёлар, қадриятлар деган маънода ҳам талқин этилиши мумкин. Тарновдан тушаётган ёмғир суви мазмунида вақтнинг оқиши ҳам кузатилади. Бу эса бадий матндаги барча воқеалар, ҳодисаларнинг бадий вақтга айланиши ҳамда унинг реал вақтга нисбатан қиёсланишига олиб келади. Ўқувчи ана шу вақтларнинг ўзаро таққоси натижасида ўз умрининг самарасини кўзлашга, вақтдан унумли фойдаланишга интилади.

Шоир учликларни яратар экан, қисқа сатрларда бутун бошли халқнинг характерини ишончли ва жонли ифодаланганини қуйидаги мисолда кўриш мумкин:

Ҳасад қилмас бўлакка,
Таянар пок тилакка
Ўзбек кучли шу боис [2,100].

Ўзбек характерини ифодаловчи кўплаб шеър ва бадий асарлар яратилган, лекин энг қадим даврдан бери, яна ҳам аниқроқ айтилса, “Авесто” яратилгандан кейинги ҳасад қилмаслик ва пок ният ҳақидаги фикрлар яшаб келади. Тўғри, бу, бошқа халқларга ҳам хос фазилат саналади. Энг муҳими, ҳасад, гина, кин, кудурат билмаслиги ва пок ният қилиши умумхалқлар орасида ўзбекка ҳам хослиги таъкидланган. Бу ерда шеърни икки хил талқин қилиш мумкин. Биринчидан, Ўзбек шахс оти бўлиб, унинг характерини билдирса, иккинчиси ва асосийси халқ образини ифодалайди. Шу ерда халқ хронотоп, яъни вақт ва макон бирлигини ўзида намоён этувчи вазифасида ҳам келаётганини кўрсатиш лозим. Тавсифий лирикага мансуб ушбу шеър композицияси тезис, тезис, хулоса тарзида шакллантирилган. Шоир тавсифий лириканинг пейзаж кўриниши орқали гўзал бадий хулосалар ясалганлигини юқорида кўрдик. Қуйидаги шеърда эса макон ва

вақтнинг ўзаро мутаносиблиги уларнинг ҳажмига боғлиқ эмаслигини кузатиш мумкин:

Учиб тушиб бир япроқ,
Унсизгина қўнган чоқ,
Қимирлади бирдан ер... [2,96]

Шеърдаги япроқ ва унинг учиши вақтни билдирса, ана шу воқеалар кечаётган фазо макон бўлиб, ер образи сифатида япроқнинг дардини англаган шахсни ифодалайди. Бир қарашда, ер улкан жой, япроқнинг узилиши эса жуда кичик вақтда юз берадиган ҳодиса, бироқ ана шу кичик ҳодиса, улкан ерни тўлқинлантирганини кўриш учун кишининг қалби улкан, руҳи теран, идроки фасих бўлиши шарт. Шеърдаги япроқ ва ер рамзийликка эга бўлиб, япроқ дил, орзу, нозик шахс, маъшуқа каби маъноларни билдирса, ер эса ватан, халқ, қалби улкан оқсоқол, донишманд шахс каби образларнинг функцияларини зиммасига олган. Демак, шоир пейзажга рамзийликни омехта қилиб, ўзига хос лирик композицияни яратганки, уларга шеърнинг шакл ва мазмун бирлиги етук бўлишини таъминлаган.

Шоирнинг қуйидаги шеъри тавсиф лирика бўлиб, унда воқеалик умумийликдан хусусийликка қараб ифодаланганини кузатиш мумкин:

Сойлар кўп. Бир сирли сой.
Сирин айтмай, неча ой
Оқар пастдан баландга. [2,96].

Шеърнинг ритмик-интинацион қурилишида с ва р товушининг ўрнини алоҳида таъкидлаш керак. Бундан ташқари, сой сўзи биринчи галда умумий маънода келяпти. Лекин кейин такрор берилганда, унга сирли эпитети қўлланилиб, сой деталга айланган. Кейинги қаторда эса у образ даражасига чиққан. Чунки сир айтиш одамга хос хусусият бўлиб, шоир унинг қайсарлигини, жамиятнинг умумий қоидаларига зид ишлар қилишини, ўз мақсади интилиши йўлидан дунё мантиғини ўзгартиришга интилувчи шахсга айлантирган.

Ўтган дамлар бу – ўзим.
Навбатда турган ҳар зум
Қасд қилади жонимга [2,46]

Учликларда вақт образининг иштироки ҳам кузатилган бўлиб, унда вақт иккига ажралади. Ўтган вақт, бу – лирик субъектнинг ўзи, келаётгани эса унинг қотили сифатида берилади. Қизиғи, лирик

АДАБИЁТШУНОСЛИК

субъект ўтган дам (вақт, умр) билан яхлитлашганини эътироф этади. Келаётган вақтнинг рақиб деб билади. Чунки келаётган вақт ҳақида қайғуриш, уни қандай кутиб олиш ва ўтказиш инсон учун доимо муаммо бўлиб келган. Вақт бағрида нима яширин-у, нима ошкорлиги ўша вақт келгачгина билинади. Шеър медитатив жанрга мансуб бўлиб, унда шоир ўз ҳаётини таҳлил қилган. Лирик субъект бадий макон сифатида ўзини келтиряпти, бадийлашган вақт эса матндаги ўй-мулоҳазалар олинади.

Мақолада илгари сурилган ғоя ва мулоҳазалар якуни сифатида қуйидаги хулосаларга келинди:

1. Анвар Обиджон учликларида бадий вақт ритмик-интонацион бирликлар, хусусан, бўғин, туроқ, вазн, қофия, товушлар оҳангдорлиги, сўз такрори кабилар ёрдамида юзага чиқади.

2. Учликлар таҳлилида бадий макон ва вақт лирик композициянинг асоси эканлиги илмий асосланди. Аксарият учликларда композиция тезис-тезис, хулоса ёки тезис, антитезис, хулоса тарзида бўлиб, улар вақт ва маконга қараб ўзгариши мумкин.

3. Учликларда бадий вақтнинг ўзи образ сифатида ҳам кела олади. Бунда вақт инсон умрини таҳлил қилишда асосий восита бўлиб, у гоҳ лирик субъектга яқин, яхлит ўзликка айланган бўлса, келаётган вақт рақиб сифатида берилади.

4. Таҳлилга тортилган кичик лирик шеърларда бадий макон етакчилиги кўзга ташланди. Улар, асосан, пейзаж ва ҳаракат майдони сифатида олдинги ўринга чиққан. Натижада Анвар Обиджон учликлари кўпроқ ижровий лирикага мансублиги кузатилади.

References:

1. Quronov D. Adabiyot nazariyasi asoslari. – Toshkent: Akadernashr, 2018. – 480 b.
2. Obidjon, Anvar. Saylanma: shehrlar. – Toshkent: Akadernashr, 2017. – 248 b.
3. Haydegger M. Bitiye i vremya / M. Haydegger; Per. snem. V.V. Bibihina. — Harkov: «Folio», 2003. — 503s.

(Тақризчи: Ҳ.Жўраев – филология фанлари доктори).